

A MAGYAR KIRÁLYOK VÁROSÁNAK EMLÉKEZETE
A SZLÁV IRODALMAKBAN,
NYELVEKBEN ÉS KULTÚRÁKBAN

Szerkesztette
Lukács István

ELTE BTK
Szláv Filológiai Tanszék
Budapest, 2021

A KÖNYV LÉTREJÖTTÉT AZ ALÁBBI INTÉZMÉNYEK
TÁMOGATTÁK

Szent István Hitoktatási és Művelődési Ház, Székesfehérvár
Székesfehérvári Egyházmegye
Székesfehérvári Horvát Nemzetiségi Önkormányzat
NKA Ismeretterjesztési és Környezetkultúra Kollégiuma
Zuglói Szlovákok Önkormányzata, Budapest
Terézvárosi Szlovák Önkormányzat

Szakmai lektorok
Lebovics Viktóra
Pátrovics Péter

Tördelés
Janiec-Nyitrai Agnieszka

© Szerzők, szerkesztő

Kiadja az ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszéke
Felelős kiadó a Szláv Filológiai Tanszék vezetője
Sorozatszerkesztő Lukács István
A borítót tervezte Selleyi Tamás Ottó
Nyomdai kivitelezés Robinco Kft.
ISSN 1789-3976
ISBN 978-963-489-387-5

TARTALOM

LUKÁCS ISTVÁN: Előszó	7
Császári Éva: Ján Kollár és a cseh népnév etimológiája	9
DUDÁS ELŐD: Székesfehérvár és más magyar helynevek egy kaj-horvát krónikában	19
DUDÁS MÁRIA: A nő ábrázolása a magyar és bolgár nyelvben a frazeológiai kifejezések tükrében	31
FEDOSZOV OLEG: Hányféle hangszíne van az embernek? Karel Poláček <i>Bylo nás pět / Őten voltunk cimborák</i> c. regénye margójára ..	45
ISTVÁN ANNA: Ján Kollár első útirajzának magyar vonatkozásai	55
JAKOVljević DRAGAN: Székesfehérvár jelentősége a szerb kultúrában	67
KISS SZEMÁN RÓBERT: A magyar, szlovák, szlovén és horvát vidék és város térpoétikai megjelenítése Kollár <i>Útirajzában</i>	81
LUKÁCS ISTVÁN: A vasút heterotópiája Prešerennél és Petőfinél	97
LUKÁCSNÉ BAJZEK MÁRIA: A szó elszáll, az írás megmarad. A Magyar-szlovén internetes nagyszótárról	109
MANN JOLÁN: Koronázó városok: Székesfehérvár és Tengerfehérvár. Miroslav Krleža magyar témáinak adriai fejezete	133
MENYHÁRT KRISZTINA: A bolgárkertészek családi és nemzeti szerkezete a 20. század első felében	143

PAVIČIĆ MLADEN: Ferdo Godina <i>Bele tulpike</i> című regényéről	159
RÁGYANSZKI GYÖRGY: „Ő egyáltalában nem szláv hajlamból beszélt tótul”. A Mezőtúr-Szarvas vasútvonal átadása szociolingvisztikai kontextusban	173
URKOM ALEKSANDER: Történelmi események jelölése a lexikográfiában. Székesfehérvár mint történelmi események forrása a magyar-szerb lexikográfiában	185
VIG ISTVÁN: Nem minden fehér, ami annak látszik. Megjegyzések néhány magyar és horvát helynév értelmezéséhez	197
ZSILÁK MÁRIA: Csák Máté alakja, konfliktusos viszonya Károly Róberthez és helye a szlovák nemzeti mítoszokban	209

CSÁK MÁTÉ ALAKJA, KONFLIKTUSOS VISZONYA KÁROLY RÓBERTHEZ ÉS HELYE A SZLOVÁK NEMZETI MÍTOSZOKBAN

Zsilák Mária

Abstractt: In 2005 the contributors of the Historical, Ethnological and Sociological Institutes of the Slovak Academy of Sciences issued a joint publication, *Mýty naše slovenské* examining the Slovak national myths. They reveal how these myths turned into part of Slovak national identity and compare the myths to historical facts. It is Peter Macho's study that Mária Zsilák picked out of this publication, she analyses the myth about Máté Csák's figure to de-mythicize. She compares Macho's analysis and a prosaic work that was written during Slovak literary romanticism, Jozef Miloslav Hurban's *Olejkár* (Oil vendor) in which Máté Csák's figure is linked to that of King Caroberto.

Keywords: national myths, glorification, de-mythicization, Slovak literary romanticism, historical facts

A Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi, Etnológiai és Szociológiai Intézeteinek munkatársai 2005-ös *Mýty naše slovenské* című kiadványukban arra a nem kis feladatra vállalkoztak, hogy górcső alá vegyék a szlovák nemzeti mítoszokat, felfedjék keletkezésük körülményeit, rámutassanak azokra a tényezőkre, amelyek közrejátszottak abban, hogy egyes mítosz elemek mélyen behatoljanak a nemzet történelmi tudatába, és tartósan megragadjanak benne. Céljuk a demitizáció volt, amit az egyes mítosz elemek valóság alapjának feltárásával kívántak elérni. Ennek a vállalkozásnak a kapcsán került a 21. század elején újra a figyelem középpontjába Csák Máté glorifikált alakja. Peter Macho a következő címet adta írásának: *Matúš Čák Trenčiansky – slovenský kráľ?* (MACHO 2005: 104–110), okkal, hiszen a szlovák irodalmi romantika királyi attribútumokkal ruházta fel Csák Mátét.

A korszakot e tekintetben közvetlenül a Lúdvít Štúr köréhez tartozó alkotók irodalmi tevékenysége reprezentálja, ill. olyan erős nemzeti öntudattal rendelkező egyéneké, akik azonosultak Štúr

eszméivel. Macho, írásában adatolja a tematika szempontjából fontosabb munkákat, magától Štúrtól is idéz levél részletet, amelyből egyértelműen kitetszik, hogy Csák Mátéra, a trencsényi vár urára úgy tekint, mint a szlovák önálló államiság utolsó képviselőjére – a Nagymorva Birodalom szétesését követően. (MACHO 2005: 105) Az effajta érvelésre elsősorban az oligarcha nagykiterjedésű birtokai szolgáltattak alapot, e mellett Štúr asszociál a Károly Róberttel szembeni védekező harc lehetőségére is. A címben jelzett téma, Csák Máté és Károly Róbert viszonyának ábrázolása, azonban Jozef Miloslav Hurban *Olejkár* (Olajárus) c. prózájában jelenik meg explicit módon (HURBAN 1846), előadásom további részében e munka alapján mutatom be.

Mielőtt azonban erre rátérnék, szeretném felhívni a figyelmet Peter Macho írásának egy fontos adalékára. Szlovák szempontból akár paradoxnak is tekinthető, hogy a szlovák irodalmi romantikával párhuzamosan a 19. század 30-as, 40-es éveiben a magyar szellemi élet is glorifikálja Csák Mátét, mint magyar nemzeti hőst. Pl. Petőfi Sándor tervei között szerepelt egy eposz megírása Csák Mátéről és Rákóczi Ferencről. Mindazonáltal a magyar nemzeti mítoszokban nem kapott olyan jelentős helyet a trencsényi vár ura, mint a szlovákokéban. (MACHO 2005: 107)

Jozef Miloslav Hurban szépprózájának a címe is figyelmet érdemel, azonban erre a kérdésre a későbbiekben, a műben fellelhető egyéb szláv-szlovák szimbólumok kapcsán kívánok kitérni. Műfaji problémákat szintén felvet a munka, tisztázásukat azonban nem tekintem előadásom feladatának. Maga a szerző történelmi regének nevezi (*historická povest*), mai szemlélettel kisregény ill. terjedelmesebb novella jegyei jellemzik.

E helyütt kívánom még megjegyezni, hogy az előadás megírásához nem klasszikus értelemben vett kritikai szövegkiadásra támaszkodtam, hanem egy, a tanulóifjúság számára szerkesztett 1977-esre (*Čítanie študujúcej mládeže, Tatran*). Választásomat a szerkesztő, Július Noge irodalomtörténész pedagógiai tekintetben tudatos eljárása befolyásolta: utószavának gondolatai napjainkban is megállják a helyüket, továbbá jegyzetapparátussal látta el a kiadványt, amelyben objektív, valós történelmi tényeket közöl a szépprózában ábrázolt történelmi korszakról és történelmi személyekről. Az olvasónak módja van összevetni a fikciót, mítoszt a történelmi valósággal.

Jozef Miloslav Hurban diákéveiben, az önképzőkörben verses dráma formájában dolgozta fel először az olajárus történetét, *Olejkář, aneb Pobloudení člověka* (Az olajárus, avagy az ember eltévedése) címmel. Ez az első változat Csehországban játszódik, főhőse Břetislav cseh herceg, akinek a fennhatósága alá tartozott a mai Szlovákia területének egy része is. A főcímet meghagyva, prózába átültetve, új szereplőkkel és más történelmi korszakba helyezve a témát később átdolgozta (NOGE 1969: 335).

Az új változat cselekménye a 14. században játszódik, az Árpád-házi királyi dinasztia kihalása után, amely korszakot a hatalmi vákuum miatt a magyar trónért folyó harcok jellemezték. A cselekmény három síkon bontakozik ki: a legmarkánsabb a politikai-filozófiai sík, a kevésbé hangsúlyosan megjelenített érzelmi sík két vonulatra tagozódik a pozitív érzelmekére, azaz szerelmire, szülői, testvéri szeretetre (ebben jelen van a romantikus szépirodalomra jellemző összes kellék: a szerelmi háromszög, a reménytelen szerelem, vágyakozás, a tiltott szerelmi viszony és következménye, féltékenység), valamint a sötét, gonosz indulatokéra (becsvágy, intrika, bosszúvágy). Mégis, ez a legjelentéktelenebbnek ábrázolt negatív érzelmi sík az események mozgatórugója, kihát a pozitív érzelmi szférára, egyben a legmarkánsabb sík eseményeire is.

Hurban Csák Mátét külsejében is nagy termetű, erős embernek írja le, a kor ideáljának megfelelően sas orral. Társadalmi pozícióját tükrözi ruházata is. Gondolatvilága valójában a narrátor, azaz az író nézeteit tükrözi, tömören szólva a štúri nemzetépítő eszméket adja főhőse szájába. Csák Máté ugyanis nem folytat párbeszédet, leginkább elmélkedik, cselekedeteiről is túlnyomórészt a narrátor tájékoztatja az olvasót. Ezek alapján Csák Máté öntudatos szlovák nagyúr, az évszázad legnagyobb hőse, a szlovák nemzet nemes szándékú atyjaként aggódik népe jövőjéért. Nagyívű terveket sző népe sorsánk jobbá fordulásá érdekében, szláv királyt kíván hatalmával és befolyásával a megüresedett magyar trónra segíteni, nevezetesen a cseh Přemysl házból származó II. Vencelt, aki két szláv nemzet királya már, a cseh mellett a lengyel korona birtokosa. Jelöltjét Székesfehérváron kívánja megkoronáztatni, hogy az új király uralkodásának legitimitása kikezdetlenül legyen – bár azt tartaná ideálisnak, ha Nyitrán történhetne a legitim koronázás. Rosszalja, hogy

a déli szlávok, horvátok, inkább a másik jelöltet, Károly Róbertet támogatják.

A kihalt Árpád-házi nemzetségről lesújtó véleménnyel van, uralkodásra alkalmatlannak minősíti őket, mivel hosszú országglásuk alatt a szlávokat ill. szlovákokat nem juttatták megfelelő szerephez. Kissé csúfondáros hangnemben szól II. András Arany bullájáról, mint a király gyengekezeségének dokumentumáról. Ugyanilyen lekicsinylő hangneműek megjegyzései a nemességről (*zemiankovia*), a Rákos mezei országgyűlésekről (*snemkujú*).

Csák Máté nagyívű terveiben legfőbb szövetségese nádora Zách Felicián, a birtokán élő polgárság támogatását is bírja.

Országos szinten a nemesség egy része azonban, amely Károly Róbert trónra kererülését szorgalmazza, szemben áll vele, a birtokán élő két bizalmi pozícióban lévő embere pedig összeesküvést sző ellene. Egyikőjük a velejég gonosz ékszerész, aki egyben Trencsén bírása is, bosszúvagy vezérli. Bosszúvagyának mozgatórugója azonban homályban marad. Csupán annyi derül ki róla egyértelműen, hogy Róbert Károly titkos híve, fondorlatos módon igyekszik megghiúsítani Csák Máté terveit. Ennek következtében betörnek a Károly Róbert hívek Csák Máté birtokára, kisebb csetepaté keletkezik, azonban a nagyúr hívei győzedelmeskednek felettük. A küllemében is taszító öregember, az ékszerész, az értelmi szerzője annak a gonosz tervnek, amelyet az olajárussal kíván végrehajtatni: megmérgezni Csák Mátét. Az oljárús bosszúvagyát szerelmi féltés és csalódás motiválja: felesége Milada Zách Felicián kedvese volt, azonban megelőzve Feliciánt ő vette nőül. A két szerelmes érzelmei egymás iránt azonban plátói szinten tovább élnek. Az ékszerész arra hivatkozva, hogy Csák Máté jó viszonyt ápol az egyházi méltóságokkal, azzal tüzeli fel az olajárust, hogy módjában lesz semmissé tenni házasságát Miladával, hogy Felicián vehesse el.

A történet végén kiderül az is, hogy Hrabovecnek, az olajárús-nak, korábban sem volt szerencséje a szerelemben, kedvesét, egy szegény sorban élő lányt nemesi családja nem engedte feleségül vennie, annak ellenére, hogy fiú gyermeket szült. Ezt a gyermeket, aki a Vít nevet kapta, remetével neveltette, majd segédjeként a házában nevelte. Vittel küldte el a különleges olajokból álló ajándék-csomagot Csák Máténak, akít útközben rablók támadnak meg, ezért nem tudja továbbítani a küldeményt.

Hrabovec és Milada házasságából egy leánygyermek született, Ludmilla. A két fiatal között szintén szerelem szövődik.

Számos bonyodalom után a két összeesküvő tervére idő előtt fény derül, mindkettőjüket elfogják Csák Máté emberei, aki bíróság elé állítja őket. Mindkettő bevallja bűneit, ekkor derül ki, hogy a két fiatal testvér. Az ékszerészt, mint az összeesküvés értelmi szerzőjét pallos jogánál fogva Csák Máté halálra ítéli, az olajárussal, az eltévelyedett emberrel szemben megértő, ám Harabovec megmérgezi magát, öngyilkos lesz. Ezután a két nő szereplő engedélyt kér Csák Mátétól, hogy kolostort építtessenek, ahová elvonulhatnak – itt ér véget a történet.

A mű bemutatása kapcsán adós vagyok még a benne megtalálható egyéb szláv-szlovák szimbolikus jelentésű reáliák ismertetésével.

Elsősorban a hely- és személynevekről kell szót ejteni: Ilyenek az ország védelmében különböző történelmi korszakokban fontos szerepet betöltő végvárok: Čachtice/ Csejte, Tematín/ Tematin, Beckov/ Beckó, Strečno/ Sztrecsnó, Sklabina/ Szklabina, Podhradský zámok/ Váralja, Nitra/ Nyitra – amelyhez a Nagymorva Birodalom mítosza kötődik, a Tátra, amely szintén a romantika korszakában vált nemzeti jelképpé.

A személy nevek közül a Ludmila, Milada, Želmíra, Vít – a nemzeti ébredés (megújhódás) korszakában igen népszerűvé váltak. Beszélő nevek, a korai szláv nyelvemlékekben is fellelhető ez a típus.

Milada hársból készült asztalkánál ül – a hárs (lipa) a szlávság szimbolikus fája a nemzeti megújhódás korszakától. Ludmila szépségét az író szláv istennőkéhez hasonlítja – a korszakra jellemző a szláv mitológia tudományos alapokra helyezése.

Végezetül az *olajárusról, mint tipikus ősi szlovák foglalkozásról*: maga Hrabovec szól arról, hogy nem kívánja magát doktornak/orvosnak nevezni/neveztetni, mivel a néphez közelebb áll az *olejkár* titulus.

Magyarországon az orvospépzést Mária Terézia tette intézményessé a 18. század hatvanas éveinek végétől, egyetemi katedrák létesítésével (MAYER 1988: 255–256) Az ezt megelőző korszakokban a kolostori gyógyászat mellett a nemesi udvarokban folytattak gyógyászati tevékenységet. (HORVÁTH 1968: 274–276) Az ország északi megyéiben gyógynövény ismereten alapuló népi mesterség, foglalkozási ág alakult ki. Különösen a Túróc megyei *olejkárok* vol-

tak híresek. Már a 15. században történik róluk említés az oklevelekben. Tevékenységük átíveli a 18. és 19. századot. (HROZIENČIK 1981: 17; HORVÁTHOVÁ – HORVÁTH 1968: 463–502) Aktivitásuk feltehetően ismert lehetett a 19. század közepén, ezt támasztja alá Jancsovics István 1848-ban megjelent kétnyelvű szlovák-magyar / magyar- szlovák szótára (JANČOVIČ/JANCSOVICS 1848; ŽILÁKOVÁ 2004: 521–522).

Összevetésül röviden a történelmi tények: Csák Máté (1252–1321) Magyarország nádora a 14. század elején, a legerősebb oligarcha. Szlovák közegben egyebek mellett a „Pán Váhu a Tatier“ (A Vág és Tátra ura) állandó jelzőt kapta. Oklevelekben gyakran előfordul a „zem Matúšova“ megnevezés, amely a közép és északi Vágmente egy részének területére, továbbá a Nyitramente területére vonatkozik. Kiss Lajos *Földrajzi nevek etimológiai szótára* két helyen adatolja ennek a földrajzi névnek a magyar pandantját: mint névtípust, az Alföld címszó alatt említi (KISS 1978: 46), a Mátyusföld címszónál a következő definíciót hozza: „táj Szlovákiában a Csallóköztől északra. A Trencsén megyei Csák nemzetség Máté (~ Mátyus) nevű tagja (1260?–1321) birtokolta ezt a vidéket.“ (KISS 1978: 413) Korlátlan hatalommal bír, magát a királyi hatalomtól függetlenítő kényúr. Udvarát a királyi udvar mintájára rendezte be, királyi jelvényekkel, nádora 1318-ig Zách Felicián volt. Csák Máté állandó konfliktusban állt az egyházi méltóságokkal, nemegyszer erószakos cselekedeteket követett el ellenük, ezért kiátkozások sorozatával büntették. Legnagyobb ellenségei az esztergomi és a nyitrai érsek voltak. 1318-as kiátkozása után Zách Felicián elpártolt tőle. Csák Máté birodalma 1321. évi halála után széthullott.

Károly Róbert Anjou-házi herceg, a nápolyi II. Károly és V. István Mária nevű lányának az unokája. Származása alapján formált jogot a magyar trónra. Az esztergomi érsek, aki az Anjou-ház híve volt, Esztergomban megkoronázta, azonban az 1301-ben tartott országgyűlés nem ismerte el érvényesnek megkoronázását. Újbóli legitimnek elismert megkoronázása után azonban 1306–1342 között Magyarország királya volt. Uralkodása alatt felvirágoztatta a városokat és a kereskedelmet. Sírja Székesfehérváron, a magyar királyok temetkezési helyén található.

II. Vencel (1283–1305) cseh király, a Přemysl ház utolsó tagja. A dinasztia a 9. századtól II. Vencel 1306-ban bekövetkezett halá-

láig uralkodott. Károly Róbert megkoronázásának érvénytelenítése után 1301-ben a negyhatalmú oligarchák egy csoportja, élükön Csák Mátéval, felajánlotta számára a magyar koronát. Ő azonban fia, III. Vencel számára szándékozott a felkínált koronát elfogadni. III. Vencelt Hurban Moravčik néven említi, annak okán, hogy 1301-ben a morvaországi Hodonínban Csák Máté megegyezett II. Vencellel fia kandidatúrájáról a magyar trónra. Csák Máté végül 1303-ban átállt Károly Róbert pártjára.

Végezetül Trencsén és Csák Máté mítosza átívelte a 20. századot: elsősorban a történelmi cseh-szlovák „nemzeti” egység tudata táplálta. A nyelvészek úgy vélték, hogy a nagy kiterjedésű, egységes igazgatású terület, Csák Máté udvartartása pozitív módon befolyásolta a szlovák nyelv fejlődését. Udvarában szlovák nemesek bizonyos rétege is megfordult, ami lehetőséget teremtett a szlovák nyelv ápolására, magasabb szintű művelésére. (PAULINY 1971: 17)

A 21. században a mítosz új tartalmat kapott: turisták számára kínál attrakív sétát Csák Máté fiktív királyságán az internet: www.matusovo-kralovstvo.sk. (MACHO 2005: 104, 108-110). Rövidéletű szembenállásának emléke Károly Róberttel a személyét övező mítoszból kiveszett, leginkább Jozef Miloslav Hurban *Olejkár* című széprózája emlékeztet rá.

BIBLIOGRÁFIA

- HORVÁTH Pavel, 1968/3: Ludové liečenie na Thurzovskom dvore v Bytči v prvej polovici 17. storočia. *Slovenský národopis*. XVI/ 274-276.
- HORVÁTHOVÁ, Emília - HORVÁTH, Pavel, 1968: Lieky a liečebná činnosť turčianskych olejkárov v 18. storočí a na počiatku 19. storočia. *Slovenský národopis* XVI/ 463-502.
- HROZIENČIK, Jozef, 1981: *Turčianski olejkári a šafraníci*. Bratislava: Tatran, 1981.
- HURBAN, Jozef Miloslav, 1846: Olejkár. *Povesť z počiatku XIV. stoletia*. Nitra III. 17-129.
- HURBAN Jozef Miloslav, 1977: *Olejkár. Povesť z počiatku 14. storočia*. Čítanie študujúcej mládeže. Bratislava: Tatran.
- JANČOVIČ Štefan, 1848: *Noví slovensko-maďarskí a maďarsko-slovenskí Slovník*. Na Sarvaši: Leopold Réthy.
- JANCSOVICS István, 1848: Új szláv-magyar és magyar-szláv Szótár. Szarvason: Réthy Lopold.

- KISS Lajos, 1978: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KREKOVIČ Eduard – MANNOVÁ Elena – KREKOVIČOVÁ Eva, 2005: *Mýty naše slovenské*. Bratislava: Historický ústav SAV, Ústav etnológie SAV a Sociologický ústav SAV.
- MACHO Peter, 2005: Matúš Čák Trenčiansky – slovenský kráľ. *Mýty naše slovenské*. Bratislava: Historický ústav SAV, Ústav etnológie SAV a Sociologický ústav SAV, 104–110.
- MAYER Ferenc Kolos, 1927; 1988: *Az orvostudomány története*. Budapest: Eggenberger-féle Könyvkereskedés; reprint: Téka Könyvkiadó.
- NOGE Július, 1969: *Slovenská romantická próza*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- NOGE Július, 1977: Poznámky. *Olejkár. Povešť z počiatku 14. storočia*. Čítanie študujúcej mládeže. Bratislava: Tatran, 215 – 225.
- NOGE Július, 1977: Doslov. *Olejkár. Povešť z počiatku 14. storočia*. Čítanie študujúcej mládeže. Bratislava: Tatran, 201–213.
- PAULINY Eugen, 1971: *Dejiny spisovnej slovenčiny*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- ŽILÁKOVÁ Mária, 2004: Lexika liečiteľstva v Novom maďarsko-slovenskom slovníku Štefana Jančoviča. *V službách etnografie/ A néprajztudomány szolgálatában. Zborník na počesť sedemdesiatin Ondreja Krupu/ Köszöntőkönyv Krupa András 70. születésnapja tiszteletére*. Békešská Čaba-Békéscsaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku/ Magyarországi szlovákok Kutatóintézete, 521–534.